छोट्या उद्योगांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण

Madhuri Revanwar

ग्रामीण भागातील बहुसंख्य महिला भूमिहीन आहेत. शेतमजूर म्हणून त्या नेहमीच काम करतात. 'संस्कृती संवर्धन मंडळ' या स्वयंसेवी संस्थेने महाराष्ट्रातील सगरोळी येथील महिलांना त्यांचे उद्योग व्यवस्थापित करण्यासाठी आवश्यक कर्ज सहाय्य देऊन त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यात मदत केली आहे.

महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्यातील बिलोली येथे असलेले सगरोठी हे २०४६ कुटुंबाचे मोठे गाव आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार एकूण ८४९४ पैकी ३७९६ ही महिलांची लोकसंख्या आहे. येथील सरासरी जमीन धारणा १.२४ हेक्टर आहे. गावातील बहुतांश शेती ही पावसावर अवलंबून असून ती त्यांना दोन कृषी हंगामासाठी रोजगार देते व इतरवेळी हाताला काम नसते. संस्कृती संवर्धन मंडळ (SSM) या भागात शिक्षण, उपजीविका, कौशल्य विकास, कृषी आणि नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन या क्षेत्रात अथकपणे काम करत आहे. यांच्या सहकार्याने ५०० महिला बचत गट (SHG) तयार करण्यात आले आहेत. एसएसएम (SSM) द्वारे चालवल्या जाणाऱ्या कृषी विज्ञान केंद्राचा (KVK) गृहविज्ञान विभाग हा आरोग्य आणि उद्योजकता यांमध्ये बचत गटांना तांत्रिक सहाय्य प्रदान करतो. कृषी विज्ञान केंद्र गारमेंटस, अन्न प्रक्रिया, शेती उत्पादन प्रक्रिया आणि पॅकेजिंग, घरगुती कोंबडीपालन, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय इत्यादींमध्ये नियमित अंतराने गरजांवर आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करते. अशा प्रशिक्षणाचा कालावधी १ दिवस ते ३ महिन्यांपर्यंत असतो.

SSM ने सोप्या परतफेड यंत्रणेचा समावेश करून २०१५-१६ पासून दरवर्षी ५-१० गावातील लहान उद्योजकांना त्यांचा व्यवसाय वाढविण्यासाठी बिनव्याजी आर्थिक सहाय्य दिले आहे. एसएसएमने त्यांना आर्थिक सहाय्य आणि विपणनाद्वारे मदत केली. यामुळे उद्योजकाच्या वार्षिक उत्पन्नात २०-४० टक्के वाढ झाली आहे. दृष्टी, मुंबई यांच्या सहकार्याने 'एमब्रास' अलिंगन या प्रकल्पाद्वारे या उपक्रमाला आणखी बळ मिळाले.

ग्रामीण महिलांना त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी, व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे, गरजू ग्रामीण महिला, तरुणांना उद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ देणे, ग्रामीण युवकांमध्ये स्वयंरोजगार वाढवणे आणि त्याद्वारे ग्रामीण कुटुंबांचा आर्थिक भार कमी करणे ही या प्रकल्पाची मुख्य उद्दिष्ट्ये आहेत.

पुढाकार

एसएसएमने ऑक्टोबर २०१९ पासून सावित्रीबाई फुले विकास मंडळामार्फत ४२ गावातील लघु उद्योजकांना पाठबळ दिले. सूक्ष्म उद्योजक आणि इच्छुक महिलांना व्यवस्थापन खर्चाप्रमाणे प्रतिवर्षी ३ टक्के व्याजासह मायक्रो फायनान्सचे समर्थन करण्यात आले. अशा उद्योजकांची निवड करून आवश्यक ती प्रक्रिया करणे ही महिला मंडळाची भूमिका होती.

सगरोळी व परिसरातील एकूण ५१ महिला व युवकांनी महिला मंडळाकडे कर्जासाठी अर्ज केले. मंडळाने लाभार्थी निवडण्यासाठी तीन सदस्यांची समिती नेमली. ऑक्टोबर २०१९ दरम्यान १५ लाभार्थ्यांची पहिली तुकडी निवडण्यात आली. त्याचप्रमाणे अनुक्रमाने २० आणि ७ लाभार्थी असलेली दुसरी आणि तिसरी तुकडी निवडण्यात आली. अशाप्रकारे आलिंगन प्रकल्पाचा लाभ ४२ लाभार्थ्यांना देण्यात आला.

कायदेशीर करारासह लाभार्थ्यांची निवड व्यवसायाची व्याप्ती त्यांची परतफेड करण्याची क्षमता आणि एकूण पार्श्वभमी या आधारे करण्यात आली. कर्जाची रक्कम थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आली.

तक्ता क्र. १ व्यवसाय आणि उपक्रम

अनु.क्र.	व्यवसाय	व्यापार उपक्रमांची संख्या	
		२०१९-२०	२०२१
१.	गारमेंट	७	१
२.	किरकोळ	१६	-
३.	पशुसंवर्धन	१०	-
४.	शिल्प आणि फर्निचर	२	-
५.	अन्न प्रक्रिया	-	५
६.	मत्स्यपालन	-	१
	एकूण	**३५**	**७**

सर्व लाभार्थी वेगवेगळ्या ट्रेडमध्ये विभागले गेले (तक्ता १ पहा) यामध्ये कपडे (टेलरिंग आणि गारमेंट व्यवसाय), किरकोळ (किराणा, जनरल स्टोअर, लेडज एम्पोरियम, बांगडी स्टोअर इ.) पशुसंवर्धन (शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय आणि मत्स्यपालन), हस्तकला (बुरुड) आणि फर्निचर आणि अन्न प्रक्रिया (दाल मिल, मसाला बनवण्याचे युनिट, पिठाची गिरणी, तेल काढणे इ.) २०१९-२० मध्ये सुमारे ३५ आणि २०२१ मध्ये ७ महिलांनी त्यांचा व्यवसाय सुरू केला.

२०१९-२० या काळात ३५ पैकी १६ किरकोळ उद्योग होते जसे - किराणा दुकान, नाव्ही, इलेक्ट्रिकल शॉप, मोबाईल शॉप, बांगडी स्टोअर, जनरल स्टोअर इत्यादी तर १० लाभार्थी दुग्ध व्यवसाय आणि कुक्कुटपालन यांसारख्या पशुसंवर्धन क्षेत्राशी संबंधित होते. इतर व्यवसायांमध्ये वस्त्र क्षेत्र (७) किंवा हस्तकला आणि फर्निचर उद्योजकता (२)

२०२१ मध्ये ७ लाभार्थी उद्योजकांसाठी ५ हे अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील होते. त्यांनी डाळ चक्की, मसाला बनवण्याचे युनिट, फूड पॅकेजिंग आणि तेल काढण्याचे युनिट सुरू केले तर एका लाभार्थीने कपड्याचे दुकान सुरू केले आणि दुसऱ्याने तिच्या सध्याच्या मत्स्य व्यवसायासाठी माशाचे जाळे खरेदी केले.

कर्जाच्या रकमेच्या श्रेणी - सर्व उद्योगांचे कर्ज रकमेच्या विविध श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले गेले. वस्त्र व्यापारांतर्गत बहुतेक (१४.२८ टक्के) उद्योजकांना ४०००१ - ७०००० रुपयांच्या श्रेणीत कर्ज दिले गेले. तर केवळ ७.१४ टक्के उद्योजकांना रु. २०००१ - ४०००० किरकोळ व्यापारांतर्गत जास्तीत जास्त म्हणजे २१.४२ टक्के उद्योजकांना रु. २०००१ ते ४०००० तर ९.५२ टक्के रु. ४०००१ ते ७०००० च्या श्रेणीत होते आणि फक्त ४.७६ टक्के रुपये २०००० रुपयांपेक्षा कमी होते.

पशुपालन व्यवसायात १९.०४ टक्के उद्योजकांना रु. ४०००१ ते ७०००० या श्रेणीत आणि ७.१४ टक्के उद्योजकांना २०००१ ते ४०००० या श्रेणीत कर्जाचा फायदा मिळाला. अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील ७.१४ टक्के उद्योजकांना रु. ४०००१ ते ७०००० , २.३८ टक्के (१ लाभार्थी) ला रु. २०००१ ते ४०००० आणि २.३८ टक्के (१ लाभार्थी) ला रु. ७०००० पेक्षा जास्त कर्जाच्या श्रेणीचा फायदा मिळाला.

हस्तकला आणि फर्निचर व्यापारात दोन उद्योजकांपैकी एक उद्योजक (२.३८ टक्के) यांना रु. २०००१ ते ४०००० आणि दुसरे (२.३८ टक्के) यांना ४०००१ ते ७०००० या कर्जाच्या श्रेणीमध्ये फायदा मिळाला. असे आढळून आले की, ३५ पैकी २१ उद्योजकांना त्यांच्या विद्यमान उद्योगांकडून २४००० ते १८०००० रुपये प्रति वर्ष (सरासरी रु.. ४७७१४.२९) पर्यंत निव्वळ नफा मिळाला तर इतरांना प्रथमच उद्योजक म्हणून कोणतेही उत्पन्न मिळाले नाही. एमब्रास अलिंगन प्रकल्पातून कर्ज मिळविल्यानंतर उद्योजकांनी एक तर नवीन उपक्रम सुरू केला किंवा त्यांच्या विद्यमान व्यवसायाचा विस्तार केला. ज्यात त्यांना सरासरी रु. ८८५१४.२९ प्रति वर्ष (श्रेणी रु. २४००० ते २२००००) तथापि सर्व उद्योजकांच्या उत्पन्नातील सरासरी वाढ सुमारे रु. ४०००० .०० होती.

तक्ता क्र. २

कर्जाच्या रकमेच्या विविध श्रेणींमध्ये एमब्रास (EMBRACE) उद्योजकांची टक्केवारी

Sr no.	Vocations/ Trades	of EMBRACE entrepreneurs benefited b loan (Rs.) (N = 42)			
		< 20000/-	20001 – 40000/-	40001 – 70000/-	>70000/-
1	Garment	0	7.14 (3)	14.28 (6)	0
2	Retail	4.76 (2)	21.42 (9)	9.52 (4)	0
3	Animal husbandry	0	7.14 (3)	19.04 (8)	0
4	Craft and furniture	0	2.38 (1)	2.38 (1)	0
5	Food processing	0	2.38 (1)	7.14 (3)	2.38 (1)

प्रेरणादायी प्रकरणे

महादेवी संजय कोतनोड या सगरोळी येथे पती आणि दोन मुलांसह राहणाऱ्या अतिशय सक्रिय महिला आहेत. तिचे पति पण एका शाळेत शिपाई म्हणून काम करतात. त्यांना कमी पगार आहे. जो त्यांना त्यांचा नियमित खर्च भागवण्यास अपुरा होतो. तिने आपल्या कुटुंबाला हातभार लावण्याचे ठरवले. ती टेलरिंगमध्ये खूप चांगली आहे. तिने तिच्या परिसरात कपडे शिवायला सुरवात केली. तिला चांगला प्रतिसाद मिळाला.

नंतर तिला तिचा व्यवसाय वाढविण्यासाठी बाजाराजवळ भाड्याने दुकान घ्यायचे होते. पण गुंतवणुकीसाठी एक लाख रुपये हवे होते. ती फक्त रु. ५०,००० रुपये जमा करू शकली. उर्वरित रक्कम भरण्यासठी तिने संस्कृती संवर्धन मंडळाकडे एमब्रास प्रकल्पाद्वारे कर्जासाठी अर्ज केला. आता टेलरिंग, शिलाई आणि सर्वसामान्य महिला प्रसाधनांसह ती आपला व्यवसाय अतिशय प्रभावीपणे चालवत आहे.

तिच्या दुकानाचे नाव 'गौरी लेडिज एम्पोरियम' आहे. तिचा पती तिला नांदेड आणि निजामाबा येथून दुकानातील साहित्य खरेदीसाठी मदत करतो. हे दुकान सुरू करण्यापूवी ती दरमहा सरासरी १००० रु. कमवत होती. ती आता दरमहा ६००० रु. नफा कमवू शकत आहे. ती आता आत्मविश्वासू आणि खूप आनंदी झाली आहे. ती अधिक साहित्य खरेदीसाठी तिचा नफा गुंतवत आहे. या नफ्यातून तिने दुकानासाठी काउंटर खरेदी केले आहे.

प्रगती टेक्सटाईल हे २०१५ मध्ये सुरू झालेले टेलरिंग युनिट आहे. चार जणींचा महिला गट ज्यात श्रीमती शांता हराळे, सुषमा मुत्तपोड, सुनीता कोलतुरे आणि मोसिना कोरबो यांनी कृषी विज्ञान केंद्राकडून विविध प्रकारच्या पिशव्या बनविण्याचे प्रशिक्षण घेतल्यानंतर हे युनिट सुरू केले. या महिलांनी गणवेश, विविध प्रकारच्या पिशव्या, किचन ऍप्रॅन, साडी पेटीकोट, सन कोट आणि कापूस वेचणीचे कष्ट कमी करणारे एप्रन, सोयाबीण कापणीसाठी शेतकरी महिलांसाठी

महादेवी यांना कर्ज मिळाल्यामुळे त्यांनी नवीन दुकान थाटले व आपला व्यवसाय वाढवला

प्रगती टेक्सटाईल युनिटच्या महिलांना केव्हीके प्रशिक्षण आणि मिळालेल्या क्रेडिट साहाय्याचा फायदा झाला.

हातमोजे शिवणे सुरू केले. या कापडी वस्तूंव्यतिरिक्त या महिलांना त्यांच्या दुकानात महिलांच्या दैनंदिन गरजेच्या काही वस्तू ठेवायच्या होत्या. मात्र दुकानात जागेअभावी ते सुरू होऊ शकले नाही.

जेव्हा दृष्टीद्वारे एमब्रास प्रकल्पांतर्गत रु. ५०,०००/- दिले होते. तेव्हा या महिलांनी डिसेंबर २०१९ मध्ये भाड्याने त्यांचे नवीन दुकान सुरू केले. त्यांनी महिला आणि मुलींसाठी दैनंदिन गरजेच्या वस्तू खरेदी केल्या. विविध प्रकारच्या पिशव्या बनवण्यासाठी त्यांनी अधिक साहित्य खरेदी केले. पूर्वी ते गणवेश शिवून दरवर्षी १,५०,००० रुपये कमवत होते. आता ते दररोज सरासरी १००० रुपयांचे साहित्य विकत आहे. प्रगती टेक्सटाईल युनिटने इतर महिलांनाही प्रशिक्षण दिले. दुर्दैवाने कोविड-१९ला लागू केलेल्या लॉकडाऊमुळे त्यांचे नुकसान झाले.

पुढे जुलै २०२० मध्ये शेतकरी महिलांची कष्ट कमी करण्यासाठी सोयाबीन हात दस्ताने आणि कापूस वेचनी कोटाचे चांगले परिणाम लक्षात घेऊन राज्य कृषी विभाग (मराठवाडा आणि विदर्भ झोनमध्ये) अंतर्गत चालणाऱ्या शेतीतील हवामान लवचिकता प्रकल्पाने १५६३ कापूस वेचणी कोट आणि १६०६ सोयाबीन हात दस्ताने शिवण्याचा ऑर्डर कृषी विज्ञान केंद्र सगरोळी यांना दिला. केव्हीकेने प्रगती कापडाच्या सदस्यांना आणि सगरोळी आणि जवळपासच्या गावातील ५० गरजू महिलांना कापसाचे कोट आणि दस्ताने शिवण्याचे प्रशिक्षण दिले.

चालू असलेले प्रशिक्षण सत्र

प्रगती महिलांच्या नेतृत्वाखाली सर्व महिलांनी अथक परिश्रम करून एका महिन्यात ऑर्डर पूर्ण केली. कापूस वेचणी कोटाचा दर ३०० रु. प्रती नग तर सोयाबीन हाताच्या दस्तानाचा प्रती जोडीचा दर हा १७० रु. होता. कॉटन कोटसाठी शिलाई शुल्क रु. ८० प्रती नग आणि दस्तानाच्या प्रती जोडीचे रु. ५० होते. अशाप्रकारे हे कोट आणि दस्ताने शिवणाऱ्या ५४ महिलांच्या गटाला एकूण २,५०,००० रु. हे शिलाई शुल्क म्हणून मिळाले. प्रगती टेक्सटाईल समूहाला १,५०,००० रु. मिळाले. ते खूप आनंदी आहेत आणि भविष्यातही त्यांच्या कामात सुधारणा करू इच्छितात.

Madhuri Revanwar
Scientist (Home Science)
Sanskriti Samvardhan Mandal's
Krishi Vigyan Kendra, Sagroli.
Tq. Biloli Dist. Nanded
Maharashtra, INDIA
E-mail: madhuri.kvksagroli@gmail.com

मराठी अनुवाद : श्री लक्ष्मीकांत पडोळे

Source : *Economic Empowerment of rural women Through small enterprises, LEISA India, December, 2022*

प्रगती टेक्सटाईल युनिटच्या महिलांना केव्हीके प्रशिक्षण आणि मिळालेल्या क्रेडिट साहाय्याचा फायदा झाला.